

Олексій Гончаренко
(Переяслав-Хмельницький)

РЕАКЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НА ГОЛОКОСТ: МОДЕЛІ СИТУАТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ

Goncharenko O. The article regards the types of behavior attitude of the Ukrainian intelligentsy to the Holocaust, which was realized by nazi on the Kiev region.

Політика Голокосту є однією з складних проблем світової та національної історії, в якій знайшли відображення попередні результати багатовікового міжетнічного діалогу, багато в чому детермінованого аспектами політичного характеру. Разом з тим, проблема вивчення цієї події не може бути зведена до констатації факту, згідно якого нацистські злочинці, не приховуючи політичних поглядів, законним шляхом захопили державну владу в провідній країні Європи та, використовуючи могутній бюрократичний потенціал, виконали передбачені ідеологією людиноненависницькі плани. Неупереджений погляд на проблему показує, що без підтримки або принаймні нейтральної позиції частини місцевого населення, в тому числі й інтелігенції, нацистам не вдалось би досягти вражаючих масштабів в реалізації планів знищення єврейського населення, яке перебувало на окупованій території УРСР.

Сформульована проблема має зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями, дозволяючи здійснити виділення та відповідне проведення аналізу тих причин, внаслідок яких частина українського суспільства, в тому числі і національна інтелігенція, співробітничала з нацистським окупаційним режимом, виконуючи його плани, а інша – навпаки, – вступила з ним в безкомпромісну боротьбу. На наш погляд, вивчення цього аспекту загальної проблеми дозволяє простежити взаємозв'язок між політикою більшовицького та сталінського політичних режимів і Голокостом, а також здатна виступити критерієм

ідеології попереднього політичного режиму та державної влади в СРСР загалом. Виділення моделей ситуативної поведінки населення окупованих територій може відповісти на важливу і до цього часу не вивчену проблему Другої світової війни, як участь українського населення в колаборації з нацистським окупаційним режимом.

Необхідно зазначити, що з початку 90-х рр. ХХ ст. історія Голокосту стала предметом досліджень української історичної науки¹. Проте, дослідження історії Голокосту, як складової частини нацистського окупаційного режиму на території Київщини не проведено. Винятком є лише окремі, зокрема, ідеологічні аспекти зазначеної проблеми². Зауважимо, що напрацювання історичної науки радянського періоду мають переважно односторонній погляд на проблему окупаційного режиму. Окрім того, використання терміну “мирні радянські громадяни”, відсутність поділу жертв режиму за національною та партійною приналежністю не сприяли об’єктивному висвітленню названої теми. Як правило, в поле зору дослідників потрапляли лише героїчні зразки участі мирного населення в боротьбі з окупаційним режимом на території області. При цьому, основним джерелом “героїзації” виступав період кінця 1942 – початку 1943 рр., коли рух опору досяг свого апогею, а місцеve населення чітко визначило антинацистську позицію. В той же час, радянською історіографією визнавались деякі прорахунки та труднощі в організації руху опору зі сторони підпільного обкому партії³. Визнавалось також, що: “...не всі загони витримали випробування початкового періоду війни”⁴. При цьому, з причин ідеологічного характеру не були висвітлені трагічні сторінки окупаційного режиму та реакція мирного населення на окупаційний режим. Зазначена проблема перебувала в рамках ідеологічної схеми, за якою: “Лопнули, як мильна булька, розрахунки... на розбрат між народами СРСР, на піддрив єдності партії і народу”⁵.

Проблеми історії окупаційного режиму та колаборації, як її складової частини, стали предметом досліджень лише в 90-х рр. ХХ ст. Так, сформульована загальна проблема знайшла відображення в роботі М.В. Ковалю, який, розглядаючи проблему колаборації, виділив безпосередній вплив на це явище попередньої політики сталінського керівництва, в результаті якої тисячі радянських громадян були, по суті, відштовхнуті владою⁶. В. Гриневич вважав, що перші місяці війни нацистської Німеччини проти СРСР засвідчили очевидну кризу лояльності щодо сталінського режиму в Україні. Неоднорідне українське суспільство виявилось розколотим, при цьому, значна його частина демонструвала або відверто вороже, або ж індіферентне ставлення до радянської влади, на рахунок якої були колективізація і трагедія голодо-

мору, перманентні репресії, національні утиски тощо⁷. О. Тарапон виділив ще одну важливу обставину, необхідну для аналізу реакції українського населення, зокрема інтелігенції, на ті процеси, що відбувались на території окупованої України. По мірі становлення і зміцнення тоталітарної системи в СРСР, поширення партійної монополії на духовну та інтелектуальну діяльність інтелігенції відбувалося насильне викорінення справжньої творчості, інакомислення, самого поняття “творча інтелігенція”, яке символізувало непокору, високе почуття громадського обов’язку, опозицію, критику існуючої системи. Тоталітарній системі був потрібен слухняний загін спеціалістів, обмежених строго професійними знаннями, здатних задовольняти культурні потреби соціалістичного будівництва⁸. Останнє положення вдало пояснює процеси, які відбувались в середовищі української національної інтелігенції в роки окупації України.

Разом з тим, невирішеною частиною загальної проблеми є виділення типів поведінки національної інтелігенції та відношення її до знищення нацистами єврейського населення. Завданням даного дослідження є виділення та відповідний аналіз типів поведінки національної інтелігенції, а також доведення того факту, що нацистам не вдалось зруйнувати усталені види соціальної поведінки переважної частини українського населення.

Розглядаючи зазначену проблему зауважимо, що політика Голокосту на території Київщини проходила в кілька етапів. Окупацію Київської області можна умовно поділити на два етапи. Частина населених пунктів регіону була окупована в ході боїв за Київ. Це були міста та райони, які знаходились в Правобережній Україні. У липні 1941 р. були захоплені такі населені пункти як: Біла Церква, Богуслав, Буки, В. Половецьке, Володарка, Гребінки, Кагановичі (зараз – м. Поліське), Макарів, Миронівка, Обухів, Рокитно, Сквиря, Ставище, Тараща, Тетіїв, Узин, Фастів. У серпні 1941 р. були захоплені Васильків, Іванків, Кагарлик, Н. Шепеличі, Розважів, Чорнобиль. Після залишення радянськими військами Києва, у вересні 1941 р. були окуповані райони лівобережної Київщини.

На території Київської області (у адміністративних кордонах 1941 р.) станом на 1939 р. проживало 73173 євреї, в тому числі в Умані – 13233, Білій Церкві – 9284, Черкасах – 7637 осіб. Із великих єврейських поселень слід відзначити Сквирю (2243 особи), Богуслав (2230), Фастів (2149), Чорнобиль (1783), Васильків (1736), Таращу (1140), Кагановичі (999) та Переяслав (937). Перші акції знищення єврейського населення Київщини документально зафіксовані у м. Макарів наприкінці липня 1941 р.⁹. Акція була здійснена загоном зондеркоманди 4а.

Перед прибуттям до Фастова зондеркоманди 4а, розстріли євреїв проводилися підрозділами вермахту та Ваффен-СС. Зокрема, частину євреїв Таращі розстріляли підрозділи дивізії СС “Вікінг”. Найбільш масові вбивства єврейського населення окупанти провели 19-20 та 22 серпня 1941 р. в Білій Церкві. В місті розстріляли кілька тисяч осіб. Разом з дорослими вперше розстріляли дітей. Проте, дітей в Білій Церкві розстрілював не особовий склад айнцацкоманди 4а, а українська допоміжна поліція. У вересні 1941 р. по єврейському населенню регіону нацисти нанесли найбільш сильний удар. Поряд з айнцацкомандою 4а в акціях знищення взяла участь оперативна команда 5, яка дислокувалася у м. Сквирі.

Після того, як айнцацкоманда 4а знищила євреїв Києва, її особовий склад направили на Лівобережну Київщину. 4 жовтня 1941 р. було розстріляно 537 євреїв Переяслава. Протягом жовтня – листопада 1941 р. каральними підрозділами була знищена переважна більшість євреїв Київщини. Поряд з акціями, спрямованими проти єврейського цивільного населення, на території області мали місце розстріли євреїв-військовополонених, зокрема в концтаборах в Борисполі та Дарниці.

У акціях знищення єврейського населення брали участь і підрозділи військ СС. Так, 8-им полком 1-ої мотопіхотної бригади СС 13 вересня 1941 р. було розстріляно у м. Хабне (м. Кагановичі, нині – м. Поліське) 391 єврея. Наступного дня цим же підрозділом в районі зазначеного містечка було виявлено і розстріляно 26 євреїв¹⁰. Наступні акції знищення єврейського населення області, яке вціліло в період липня – листопада 1941 р., були проведені весною 1942 р. Це були здебільшого євреї-спеціалісти, представники змішаних шлюбів та так звані “вихрести”. В ході проведених акцій вся Київська область була “звільненою” від євреїв. Ці акції проводились каральними структурами, які перебували в системі адміністративних органів цивільної адміністрації рейхскомісаріату “Україна”, адже айнцацкоманди перебували на фронті. Таким чином, безпосередню участь в ліквідації єврейського населення регіону взяла українська допоміжна поліція. Зауважимо, що порівняно малочисельний склад айнцацкоманд не зміг би самостійно, без сторонньої допомоги, в короткий строк здійснити ліквідацію політичних та расових противників. В деяких випадках українська поліція здійснювала знищення євреїв при згоді, але без допомоги окупаційної влади. В багатьох випадках саме так були знищені євреї, які проживали в селах області. Таким чином, був здійснений розстріл євреїв с. Кожанка Фастівського району. Кількість розстріляних становила 27 осіб. Розстріл провели поліцейські з Фастівської районної та Кожанської по-

ліції. У с. Медвин поблизу Богуслава всіх євреїв також розстріляла українська поліція¹¹.

Знищення євреїв мала чітку політичну та ідеологічну мету. Важко погодитись з твердженнями, що знищення євреїв було “метою самою по собі”. Зазначимо, що нацистська пропаганда, яка діяла на окупованій території України, виступала у формі боротьби з “їудео – більшовизмом”, тобто, ідеології, не поширеної на жодну європейську країну¹². При цьому, в центрі нацистської пропаганди перебували євреї, як єдина політична опора сталінського режиму. Таким чином, будь-який антисталінський або антирадянський елемент пропаганди неодмінно спрямовувався проти євреїв. Саме ця категорія радянських громадян виявилась колективним суб’єктом, завдяки переслідуванню та тотальному знищенню якого, нацисти прагнули створити масову опору серед українського населення¹³. Ідеологія расистського антисемітизму використовувалась і після знищення єврейського населення, а отже, цілком очевидно, що для нацистського керівництва це була ідея стратегічна за своєю загальнополітичною спрямованістю. Разом з тим, колаборація українців з нацистами не могла вплинути на політику Голокосту. Нацисти прагнули використати антисемітський потенціал частини українського суспільства, але не збирались просити в нього дозволу на проведення акцій масового знищення. Сьогодні деякі автори намагаються зобразити українців колективними антисемітами, закликаючи “розкаятись” у вчинених злочинах проти євреїв¹⁴. З цього приводу зазначимо, що лише незначна частина мирного населення України взяла безпосередню участь в політиці Голокосту. При цьому, необхідно враховувати соціальне походження та становище суб’єктів суспільно-політичного процесу.

Причини політичного порядку за якими й відбувалася участь місцевого населення в політиці Голокосту, були більш характерні для інтелігенції, яка завжди виступала консолідуючою суспільною силою, здатною сформувати соціально значимі моделі поведінки. Для представників робітничого та селянського середовища, характерні причини переважно побутового рівня. В той же час існували проміжні моделі поведінки, характерні для всіх категорій місцевого населення. Відомі нам факти участі українців, а саме представників робітничого та селянського середовища, в переслідуванні євреїв в роки окупації не дозволяють назвати жодних причин ідеологічного або політичного характеру. Відповідні випадки, узагальнені по м. Києву та Київській області, показують, що безпосередні причинами, за якими мирне населення неєврейської національності (а не тільки українців), видавало євреїв нацистським каральним органам, полягали переважно в побутовій пло-

щині. Видача євреїв нацистам була спричинена зведенням особистих рахунків, а дещо пізніше – бажанням отримати обіцяні за ці дії відповідні кошти, єврейську власність тощо¹⁵. Таким чином, нацисти прагнули вивільнити деструктивну енергію мас, спрямувати її в потрібному напрямку. Зауважимо також, що запроваджена нацистами колективна відповідальність, терор проти осіб, які осмілювались не виконувати накази окупаційної влади, загалом, не сприяли добровільній допомозі єврейському населенню. В той же час випадки участі українців в порятунку євреїв не були поодинокими.

Разом з тим, політика Голокосту проходила при допомозі частини українського суспільства, провідне місце в якому займала національна інтелігенція. Приступивши до аналізу причин участі частини національної інтелігенції в колаборації і як наслідок цього, – в політиці Голокосту, необхідно чітко визначити її складові частини. На наш погляд, доцільно назвати дві основні групи національної інтелігенції, формування яких відбувалось в дореволюційні часи та період 1920–1930х рр. Між ними існувала досить відчутна різниця, яка полягала в тому, що молода радянська генерація української інтелігенції була вихована в дусі комуністичної ідеології, з її приматом класової боротьби та високим ступенем конформізму і загалом пристосуванства. Дореволюційна інтелігенція все ж залишилась носієм національних та гуманістичних цінностей. Як зауважує О. Тарапон, будучи носієм визвольного-демократичних ідей, гуманістичних перетворень у суспільстві, українська інтелігенція, в більшості своїй, жовтневий переворот або активно не сприйняла, або пасивно відкидала¹⁶. На території Київщини діяла українська інтелігенція, яка походила з західних регіонів країни, приєднаних в 1939 р. Зауважимо, що ступінь конфлікту із сталінським режимом у цих соціальних груп мав різний рівень, а тому і участь у роботі окупаційних органів влади мала неоднакову можливість. Названі три групи національної інтелігенції, які діяли на території Київщини, мали також і різні суспільно-політичні ідеали, що неминуче мало проявитись в їх відношенні до проблеми Голокосту.

Розглядаючи зазначені аспекти проблеми, зауважимо, що окупаційна влада ініціювала співробітництво тієї частини національної інтелігенції, яка постраждала від злочинів більшовицького та сталінського режимів. Найбільш прийнятною платформою, на основі якої могла відбутись ця співпраця, був антисемітизм. Для підтвердження цього положення скористаємось матеріалами міських управ, створених на території Генерального округу Київ. Так як документи міських управ, розташованих на території сучасної Київської області, з цього приводу не збереглись, скористаємось відповідними матеріалами Київської місь-

кої управи. Територіальна близькість, довоєнна уніфікація регіону, а також входження до одного адміністративного окупаційного утворення, дають нам право скористатись саме таким методом дослідження. Аналіз відповідних матеріалів дозволяє назвати два різко полярних типи поведінки та реакції на тотальне знищення єврейського населення. Змістовна частина цих документів, стиль написання дозволяє припустити, що вони належать, без сумніву, освіченим особам. В деяких випадках це були особисті знайомі голови міської управи пана О. Оглоблина. Всі наведені матеріали відносяться до початку жовтня 1941 р. Автор одного звернення пропонує свої послуги у плані співпраці з німецькою окупаційною владою, але в той же час називає досить важливу обставину, яка дещо прояснює ситуативну поведінку дореволюційної інтелігенції: “Хотілось би розмовою з Вами в'яснити наступні питання. В першу чергу, про боротьбу з мінами, хоч очевидно вона вже закінчується. А саме про повну нерациональність тих способів, які застосовуються німецьким командуванням з застосуванням репресій до тих євреїв, які в цьому невинні. Про це необхідно переговорити особисто, адже дуже довго викладати на папері”. Таким чином, антирадянські погляди та готовність до співпраці з окупантами цього представника української інтелігенції не мають нічого спільного з антисемітизмом. Він ще вважав, що тотальні акції проти євреїв викликані пожежами в Києві.

Були й інші точки зору на події, що відбулися. Так, начальнику поліції м. Києва порадили провести заходи, спрямовані на виявлення осіб, які переховувались від переслідувань окупаційної влади. Для ідентифікації мешканців будинків пропонувалось використати двірників, які володіли відповідною інформацією, також провести перевірку знань мови того народу, паспортом якого ці особи володіють, в крайньому випадку, застосовувати медичний огляд чоловіків. Пропонувалось у селах, де переховувалися втікачі з Києва, покласти подібні функції на сільських старост та надати їм строк для виконання цих заходів у 7 днів¹⁷. Автор іншого прохання мав цілком виражені матеріальні інтереси, бажаючи отримати майно свого колишнього сусіда-єврея: “Я, Тарнавський М.В., останній з роду Тарнавських, які були близько знайомі з Т.Г. Шевченком, в тяжкі часи його життя матеріально підтримували Т.Г. Шевченка, про що мається відповідні підтвердження в листах самого Т.Г. Шевченка... Житлові умови, в яких я знаходився при Радянській владі, не дозволяли мені займатися роботою моїх близьких родичів. Я займав одну кімнату в 3 саж., аж зараз житлові умови могли б бути покращенні, бо поруч з моєю кімнатою звільнилось дві кімнати, які раніш посідали жиди. Не дивлячись на словесне розпорядження ге-

стапо надати мені дві кімнати, що поруч з моєю, кербуд заборонив мені скористатися цією площею. Отже, прошу Вашого втручання в цю справу з тим, щоб видати мені ордер на цю площу”¹⁸. Зауважимо, що крім житлової площі, згідно складеного акту, речі сусіда за прізвиськом Яноввер, були передані Тарнавському¹⁸. Таким чином, ситуативна поведінка інтелігенції мала виразну образу на радянську владу, але не в усіх випадках вона зводилась до примітивного антисемітизму. В той же час, частина осіб, прикриваючись антисемітськими гаслами прагнула отримати майно та іншу власність своїх колишніх сусідів.

Подібний погляд на проблему не буде повним, адже у співробітництві з нацистською окупаційною владою взяла участь та частина національної інтелігенції, яка при попередньому політичному режимі перебувала в привілейованому становищі, користувалася довірою влади, успішно займалася втіленням завдань соціалістичного будівництва, проводячи антинародну політику. На наш погляд, причини цієї моделі поведінки полягають у внутрішній суті сталінського режиму, який своїми діями створив категорію інтелігенції, здатної працювати на потреби будь-якої влади. В переломні моменти зміни політичної ситуації вона приймала сторону вірогідного переможця, займала вигідне суспільне положення. У розстрілах єврейського населення на території Київщини брали участь і особи, які до війни були членами ВКП(б)¹⁹. Таким чином, не стільки сталінські репресії, скільки внутрішньополітична суть режиму ставала причиною колаборації. Політичні репресії сталінського режиму, звичайно, впливали на поведінку національної інтелігенції, але вони були всього лиш складовою частиною внутрішньої політики правлячої партії, а відтак не можуть розглядатись як безпосередня причина переходу частини інтелігенції на сторону окупантів.

Зауважимо також, що з окупацією території УРСР реакція населення на прихід нової влади була досить неоднозначною. В цілому внутрішньополітичну ситуацію в окупованих областях необхідно кваліфікувати як кризу цінностей комуністичної ідеології, від якої відмовилась навіть частина її носіїв, проявляючи відкриту ворожість до радянської влади, або видимий нейтралітет до нацистської політики. Нацистська адміністрація, особливо в перші місяці окупації прагнула показати, що її ворогами є виключно комуністи та євреї, як опора сталінського режиму. На обґрунтування цієї ідеї працювала могутня нацистська пропагандистська система. Активну участь у її функціонуванні брали окремі представники української інтелігенції. В той же час, реакція більшості українського населення на зародження партизанського руху виявилась досить неоднозначною. В одному зі звітів зауважено, що “...з кінця 1941 і приблизно до другої половини 1942 р. більшість

населення, від малого до великого, в Переяславському районі називали партизан бандитами”, “...для підпільної роботи вимагалась велика дисципліна, так як народ був на стороні німців”²⁰. Подібне ставлення до партизан частково спричинялось тим, що за їх дії окупаційна влада розправлялася з мирним населенням²¹. Аналіз зазначених архівних матеріалів чітко фіксує час, коли українське населення почало співчувати радянській владі. В багатьох випадках виділяється кінець 1942 – початок 1943 рр. “...після двох років фашистського розбою, все населення, ...чекає скорішого повернення Червоної Армії...”²². Автор іншого документу визнає, що: “...незадоволених німцями людей зараз значно більше, ніж це було в перший період приходу німецьких окупантів”²³. Позиція переважної більшості українського населення в цей період була однозначною. Воно виступило за повернення радянської влади. Радянський уряд та ВКП(б) проводили в цей час контрпропагандистські заходи, які створювали ілюзію зміни суті режиму. Проте, до цього часу нацистам при активній допомозі колаборантів вдалось виконати заплановані заходи з повного знищення єврейського населення регіону.

Розглядаючи проблему участі частини національної інтелігенції у багатоаспектній політиці Голокосту, необхідно відмітити, що соціально-економічні та національні проблеми характерні для довоєнного періоду радянського суспільства, складний комплекс міжетнічних відносин повною мірою проявився в період окупації. Перебування у складі української інтелігенції представників інших національностей створювало ситуацію перманентного латентного конфлікту, завдяки якому побутовий антисемітизм залишався явищем характерним для радянського суспільства. Під час окупації території УРСР до антирадянських та антикомуністичних ідей, характерних для осіб, які співпрацювали з окупаційною владою, завжди додавалась антисемітська риторика, що в цілому формально відповідало нацистській пропаганді боротьби з “іудео-більшовизмом”. Для підтвердження цієї тези використаємо відповідні висловлювання одного з колишніх аутсайдерів радянського суспільства, які на перший погляд не мають відношення до даної проблеми. Зауважимо, що у своїй професійній діяльності цей колишній радянський громадянин займався проблемами торфорозробок, а, отже, не мав відношення до політики. Отримавши досить непогану за радянськими стандартами освіту та займаючи до війни високу посаду, він не менш успішно підвищував своє кар’єрне зростання в відповідному відділі міської управи. Разом з тим, в статті “Торф замість бензину”, опублікованій в одній з місцевих газет, він, окрім антирадянської риторики, зауважує, що результатами праці талановитих працівників користувалась єврейсько-більшовицька верхівка, а також вказує конкретні при-

звича працівників, які начебто привласнили наукові розробки в області створення торф'яних газогенераторів, зокрема “жид Кантаров”²⁴. Відповідаючи на запитання причин написання такої статті він відповів, що: “...Я це робив з метою зарекомендувати себе перед німцями і отримати високе службове положення”²⁵.

Для ефективного управління захопленої території, забезпечення повсякденного життя населення окупаційній адміністрації потрібні були кваліфіковані спеціалісти. Так, наприклад, для пропагандистської роботи серед населення окупованих територій, в тому числі і Київщини, спеціальними відомствами III Рейху набирались відповідні спеціалісти, які готувались в таборі розташованому поблизу м. Вустрау (Німеччина). При цьому критерієм вибору виступала вища або принаймні середня освіта. Серед кола осіб, обраних для виконання цих планів, більшість мала вищу освіту²⁶. Після відповідної підготовки, основою якою було прослуховування лекцій, в яких “...проповідувалась нацистська теорія панування арійської раси над іншими народами”²⁷, вони були направлені в Україну. Група пропагандистів була направлена в Київ, в розпорядження Відділу пропаганди штадткомісаріату, “...для проведення практичної агітаційно-пропагандистської роботи серед українського населення окупованої території”²⁸. Зрозуміло, що ці особи не брали участі в акціях знищення населення, але вони своїми діями створювали умови для зростання антирадянських та відповідно взаємопов'язаних з ними антисемітських ідей. Слід відзначити, що у переважній більшості випадків будь-яка форма співпраці з нацистами призводила до участі в злочинах окупантів. Так, наприклад, виконуючий обов'язки помічника інспектора праці, змушений був під тиском одного з районних керівників взяти участь в ідеологічному обґрунтуванні Голокосту. Він визнав, що: “...я добровільно взявся виконати це завдання, вважаючи це як обов'язок службовця німецьких окупантів, адже я в цей час працював інспектором праці”²⁹. На наш погляд, підхід, за яким лише учасники правоохоронних органів, брали участь у масових акціях знищення мирного населення є по своїй суті невірним. Роль працівника зазначених органів оцінити досить легко. Так, у даних, зібраних радянськими партизанами на начальника поліції м. Кагарлик, Київської області Сич – Висоцького, колишнього вчителя, зауважувалось, що він: “...дуже активно допомагає німецькому командуванню в боротьбі з партизанами. Під його керівництвом місцева поліція розстріляла кілька партизан і єврейське населення”³⁰. Проте, не слід забувати, що на керівників цивільних органів влади покладалися службові обов'язки, які унеможливлювали збереження нейтральної позиції. Окрім того, нацистське керівництво передбачало заходи, за якими так

звані українські установи не могли діяти так, щоб це суперечило б німецьким інтересам³¹. Наприклад, в міських управах знаходились всі списки населення³², а відтак цивільна влада контролювала життя тієї частини єврейського населення, яке уникнуло причин розстрілів в перші місяці реалізації політики Голокосту на території Київщини.

Таким чином, співробітництво з нацистами неминуче призвело до проблеми особистого вибору певної моделі поведінки. Так, в перші місяці окупаційного режиму частина українських спеціалістів, очевидно пересвідчившись в тому, до якої межі можна дійти, сліпо виконуючи накази, почала звільнятися з роботи. Користуючись різними приводами, частина працівників окупаційних органів влади намагалась звільнитись з роботи³³. В інших випадках існувала лише випадкова можливість уникнути цього вибору. Це могла бути специфіка роботи, власне бачення майбутнього, віра в повернення радянської влади та вишені обставини при вступі на службу в окупаційні органи влади³⁴. За невиконання службових повноважень проти працівника окупаційного апарату влади без особливих труднощів, але за відповідними юридичними процедурами застосовувались репресії. Так, наприклад, слідчий української поліції, відкривши справу проти єврея-вихреста, з яким до війни працював в одній установі, але не міг не прореагувати на заяви, які поступили від зацікавлених осіб, так пояснював в особистій розмові з його дружиною свої дії: “До мене кілька разів приходив ...з заявою чому до цього часу Гутман Микола Миколайович ходить на волі, його давно потрібно заарештувати. На підставі їх заяви я заарештував Вашого чоловіка”. Очевидно, намагаючись виправдати свої дії, він зауважує, що “...нічого не міг зробити, хоч і не хотів, так, як ходили і кілька разів заявили на нього, ...якби я це приховав, мене самого б за це посадили”³⁵.

Разом з тим, частина української національної інтелігенції, сформована переважно в 20–30-х рр. ХХ ст., без особливих проблем співпрацювала з окупантами. При цьому певна її частина виконувала ті ж обов’язки що й до війни. Пояснити цю обставину причинами психологічного характеру, тобто елементарного бажання вижити в умовах окупації, неможливо. Так член ВКП(б), випускник літературного факультету Київського університету, секретар редакції газети “Червоний Жовтень” м. Сквиря Київської області, досить успішний радянський функціонер, який написав кілька кон’юнктурних творів, виконував аналогічні функції і в роки окупації. Редактор газет “Хабнівські вісті” м. Хабне, а потім “Дзвін волі” м. Біла Церква, у розмовах з працівниками останньої редакції зазначав: “...так писати труднощі непотрібні, для цього потрібно мати ненависть до жидів”. При цьому він врятував життя двом євреям, які переховувались в редакції газети. Очевидно,

остання обставина пояснюється бажанням виправдатись перед радянською владою. Так, свідок, що проходить по кримінальній справі, на відповідне запитання, задане на судовому засіданні, відповів: “Я чула, як ..., заявив, коли Червона Армія стояла біля воріт міста, що добре, що збереглися два євреї”³⁶. Відомі й інші майже аналогічні випадки. Так, редактор газети “Рідна нива” м. Яготин, деякий час до війни працював на цій же посаді, а потім перейшов на педагогічну роботу. З окупацією міста зайняв посаду шкільного інспектора, за сумісництвом виконуючи обов’язки редактора газети. Проте в його передвоєнній діяльності виділяється досить характерна обставина, здатна показати ступінь співпраці з владою та участь в антинародній політиці сталінського режиму. Під час слідства він розповідав: “...Разом з тим, я був чесним громадянином і доповідав про всі неполадки органам НКВД”³⁷. Редактором газети “Васильківські вісті” працював колишній кандидат в члени Союзу письменників, довоєнні статті якого друкувались в газеті “Комуніст України” та “За більшовицькі темпи”³⁸. Таким чином, окупація ворожими військами території Батьківщини для цих осіб, по суті, нічого не міняла. Виховані сталінським режимом на принципах класової боротьби, проводивши антинародну політику, вони прислужували будь-якому режиму.

Розглядаючи сформульовані аспекти проблеми, необхідно зазначити наявність різних за своїм регіональним походженням груп національної інтелігенції, яка активно діяла на окупованій території та відсутність її повної уніфікації. На наш погляд, неможливо ототожнювати інтелігенцію, яка походила з західних районів країни, приєднаних в 1939 р., з інтелігенцією Наддніпрянської України. В цьому середовищі продовжували зберігатись як політичні так і національні ідеали. В роки окупації саме ця категорія національної інтелігенції виступила “генератором” державницької ідеї, прагнучи поширити її на все українське суспільство. Рухаючись за наступаючими німецькими військами члени організації, потрапивши на територію Київщини, “стали проводити роботу по створенню місцевих органів влади і підбором людей для цих органів”³⁹. Проте, політична програма, сформульована опозиційною радянській владі ОУН обох напрямків, з’явилась з наявним антисемітським комплексом, який був відкинутий лише в 1943 р., коли євреї України були знищені. Початок війни був розцінений як можливість створення “Самостійної України”⁴⁰. Але вже через 1,5–2 місяці після тимчасового співробітництва, нацисти, не зацікавлені в реалізації відповідних не лише стратегічних, а й тактичних планів, розпочали переслідування українських націоналістів. Організація після цього перейшла до підпільної боротьби⁴¹. Зауважимо, що на території Київщини

діяли як ОУН(м) так і ОУН(б). При цьому в деяких районах області фракційна орієнтація могла змінюватись. Так, в м. Обухів у серпні 1942 р. вирішувалось питання про зміну орієнтації з ОУН(б) на ОУН(м)⁴². Проте, ступінь впливу організації в регіоні не потрібно переоцінювати. Частина інтелігенції, ступивши в організацію, так і не зрозуміла сутності її політичної програми. Так, учасник ОУН, що походив з місцевого середовища, на питання: "...якої влади Ви бажали на Україні", – відповідає: "Демократичної, не диктатури, без жидів і більшовиків... За своїми політичними поглядами я український націоналіст, але не повністю, так як був не згоден з лозунгом українських націоналістів "Україна для українців", так як в цьому лозунзі вбачається диктатура і насилля, а я проти диктатури і всякого насильства"⁴³. В деяких районах області керівники ОУН намагались поставити під свій контроль українські органи влади. Так, в м. Біла Церква керівник ОУН в серпні 1941 р. з'явився в міську управу і вимагав від бургомістра і всіх завідуючих відділами звітуватись перед ним про проведену роботу⁴⁴. Для єврейського населення Київщини певний період співпраці між українськими націоналістами і нацистами мав трагічні наслідки. Саме в період практично відкритої діяльності ОУН нацистські каральні органи з допомогою українських органів влади знищили переважну більшість єврейського населення. Після цього нацисти розпочали переслідування українських націоналістів, які повторили долю своїх ідейних противників.

Разом з тим, українська інтелігенція виражала своє відношення до Голокосту, взявши участь у порятунку єврейського населення. Так, в м. Тараща вихователька дитячого будинку М.С. Грабовська врятувала єврейську дитину Розу Факторович. В с. Кислівка Таращанського району у сім'ї вчителя Борисенка Микити "переховувався 5 днів боєць нацмен – єврей. Потім його переодягли, провели і допомогли пробраться до своїх"⁴⁵. Загалом, українське населення брало участь у порятунку євреїв. Так, у вересні 1943 р. в партизанський загін ім. Щорса, який діяв на території Ржищівського, Бориспільського та Переяславського районів, вступили два євреї – Б.М. Естрин та Є.Я. Нун⁴⁶. До часу вступу в партизанський загін вони повинні були переховуватись, а отже, невідомим місцевим жителем були врятовані від знищення. 13 листопада 1942 р. в с. Лобачев Володарського району гестапо заарештувало 5 євреїв, які переховувались у невідомого жителя цього населеного пункту⁴⁷. Відомі також випадки, коли в порятунку євреїв брали участь партизанські загони. Так, зокрема, партизанським загonom ім. В.І. Леніна (Броварський район Київської області) було врятовано від розстрілу групу євреїв. У звіті про бойову діяльність зазначеного партизансь-

кого загону з цього приводу сказано: "...30 вересня 1941 р. група партизан під командуванням тов. Оранського Г.Л. за повідомленням голови колгоспу "Переможець" с. Требухів тов. Бабича Є.Я. звільнила з-під арешту по дорозі Дудальково – Велика Стариця в лісовому масиві 30 жінок, 18 чоловіків і 29 дітей єврейського народу, які пішли з загonom. При цьому було вбито 6 німецьких солдат і 2 поліцейських"⁴⁸.

Незважаючи на допомогу в порятунку єврейського населення, керівництво радянського підпільного та партизанського руху не мало орієнтації на допомогу жертвам Голокосту⁴⁹. Відповідні кроки здійснювались виключно на місцевому рівні і проводились з ініціативи керівників підпільних організацій в одиничних випадках⁵⁰. Загалом, політичне керівництво СРСР не висловило жодної заяви, яка б виступила проти ідей "їудео-більшовизму". Очевидно відповідь на це питання полягає в державному антисемітизмі, характерному для сталінського режиму, який почав проявлятися в роки війни⁵¹.

Реалізація завдань, поставлених даним дослідженням, дозволяє сформулювати наступні висновки.

Нацистське керівництво, приступивши до реалізації політики Голокосту на території України, проводили її самостійно, не потребуючи схвалення проведених заходів місцевим населенням, в тому числі і національною інтелігенцією. Проте нацисти прагнули використати інтелектуальний потенціал національної інтелігенції у створенні окупаційної адміністрації. При цьому, будь-яка форма співпраці інтелігенції з режимом призводила до проблеми особистого вибору. Зберегти нейтралітет у протистоянні двох тоталітарних режимів було неможливо.

Розглядаючи зазначену проблему, необхідно враховувати існування кількох груп національної інтелігенції, які мали різні погляди на проблему. При цьому дії частини національної інтелігенції, яка взяла участь в реалізації відповідних планів нацистів, пояснюються не стільки передвоєнною репресивною політикою сталінського керівництва, скільки внутрішньою сутністю комуністичної ідеології, завдяки якій вона була сформована як соціальна група. Та частина інтелігенції, яка взяла участь в політиці Голокосту, проводила заходи, спрямовані й проти українського народу. Сформована більшовицьким режимом частина національної інтелігенції брала участь у здійсненні антинародної політики ще до війни. Атрофована здатність до проявів нонконформізму, у багатьох випадках призводила до неминучої колаборації. В той же час, дії представників національної інтелігенції, яка прибула в регіон з західних областей УРСР, мали дещо інше політичне забарвлення. Але антисемітська складова партійної програми ОУН та масова участь її членів в роботі місцевих органів влади і поліції в перші місяці окупа-

ційного режиму стали основою співробітництва з нацистами. Перехід організації до підпільних форм боротьби, переслідування її членів окупаційною владою, по суті, нічого не змінювало, адже в цей період на території регіону політика Голокосту вже ступала в завершальну стадію.

Представники радянського підпільного та партизанського рухів брали участь в порятунку приречених на знищення громадян єврейської національності. Проте ці випадки проводились виключно з ініціативи місцевого керівництва. Установки вищого державного керівництва СРСР та ВКП(б) з цього приводу були відсутні.

Таким чином, аналіз дій представників української національної інтелігенції та її відношення до політики Голокосту, проведених в даному дослідженні, дозволяє виділити наступні форми ситуативної поведінки. Частина інтелігенції активно співпрацювала з нацистським окупаційним режимом, взявши безпосередню участь у політиці Голокосту. Переважно це були представники інтелігенції, сформованої сталінським тоталітарним режимом, а також члени та прихильники ОУН, які діяли в регіоні. Інша частина національної інтелігенції взяла участь в індивідуальних актах порятунку єврейського населення. Виділяється також проміжний тип моделі поведінки, за яким частина інтелігенції, маючи антирадянську позицію, не ототожнювала радянську владу з “єврейським засиллям”, а, відтак, намагалась зберегти нейтралітет. Проте, українська інтелігенція, перебуваючи на окупованій нацистами території УРСР, не мала умов для збереження нейтралітету і повинна була обирати модель поведінки, яка відповідала особистій позиції і політичним чи моральним переконанням. Та частина національної інтелігенції, яка прийняла позицію колаборації, неминуче брала участь в усіх заходах нацистського окупаційного режиму, спрямованого як проти єврейського, так і українського народів.

На наш погляд, перспективою наступних наукових пошуків з зазначеної проблеми повинен стати аналіз дій тієї частини української національної інтелігенції, яка взяла безпосередню участь в акціях знищення єврейського населення Київщини.

Примітки

¹ Подольський А.Ю. Дослідження з історії Голокосту в сучасній українській історіографії: нові підходи // Катастрофа і Опір українського єврейства. Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні. – Київ, 1999. – С. 26-37.

² Гончаренко О. Голокост на території Київщини: до питання про антисемітську основу ідеологічної обробки населення // Наукові записки з української

- історії: Збірник наукових статей. – Переяслав – Хмельницький, 2004. – Вип. 15. – С. 173–178.
- ³ Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. Київська область. – К., 1971. – С. 51.
- ⁴ Нариси історії Київських міської та обласної комсомольських організацій / О.О. Андріяка, В.М. Булат, В.Я. Бурбан та ін. – К., 1986. – С. 290.
- ⁵ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр. У 3 т. – Т. 2: Радянська Україна в період корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни (листопад 1942 – 1943 рр.). – К., 1968. – С. 6.
- ⁶ Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.). – К., 1999. – С. 126.
- ⁷ Політична історія України. ХХ ст.: У 6 т. /Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. – К., 2002–2003. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні, 1939–1945. – Керівник тому В.І. Кучер. – К., 2003. – С. 145.
- ⁸ Тарапон О.А. Творча інтелігенція: методологічні аспекти проблеми //Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2001. – Вип. 12. – С. 237, 238.
- ⁹ Круглов А.И. Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины /Ред: И.М. Левитас, – К., 2000. – С. 86-88.
- ¹⁰ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941-1944 годах / Сост. А. Круглов. – К., 2002. – С. 303, 304.
- ¹¹ Галузевий Державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України). – Ф. 79. – Оп. 1. – Спр. 937. – Т. 2. – Арк. 86, 87, 100, 101.
- ¹² Подольський А. Голокост євреїв в Україні //ХХ століття. Історія, економіка, політика, ідеологія. Книга 3. Україна у другій світовій війні. Матеріали для навчальних закладів. – Редактор-упорядник Трубайчук А. – К., 1997. – С. 360.
- ¹³ Гончаренко О. Нацисти і “арійське” населення окупованих територій України: до питання про основу формування колаборації //Голокост і сучасність. – № 5. – 2003. – С. 14-17.
- ¹⁴ Ляховицкий Ю. Катастрофа: как ее хотят видеть на Украине //1-е Запорожские чтения «Еврейское население Юга Украины». Доклады и сообщения. – Запорожье, 1997. – С. 40, 46.
- ¹⁵ ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 68860-ФП. – Арк. 1, 11-15, 16-18, 22, 25, 26; там само. – Спр. 70985-ФП. – Арк. 26, 28, 29, 52; там само. – 72345-ФП. – Арк. 27; там само. – Спр. 68567- ФП. – Арк. 1, 12-14, 27, 31; там само. – Спр. 68455-ФП. – Арк. 30, 33, 82, 83, 86; там само. – Спр. 68431-ФП. – Арк. 1, 2, 40, 41, 52. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.Р. 4758. – Оп. 2. – Спр. 25. – Арк. 60.
- ¹⁶ Тарапон О.А. Творча інтелігенція України періоду українізації: громадянська позиція та опір тоталітаризму //Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – Вип. 15. – С.138.
- ¹⁷ ДАКО. – Ф.Р. 2412. – Оп. 2. – Спр. 246. – Арк. 19, 20.
- ¹⁸ Там само. – Ф.Р. 2359. – Оп. 4. – Спр. 3. – Арк. 110, 111.
- ¹⁹ ГДА СБ України. – Ф. 79. – Оп. 1. – Спр. 5. – Т. 1. – Арк. 284.
- ²⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 333. – Арк. 161.
- ²¹ Там само. – Спр. 118. – Арк. 202.
- ²² Там само. – Спр. 6. – Арк. 29.

- ²³ Там само. – Спр. 96. – Арк. 30.
- ²⁴ Нове Українське Слово. – 13 січня. – 1942 р.
- ²⁵ ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 72524-ФП. – Арк. 16.
- ²⁶ Там само. – Спр. 73255-ФП. – Арк. 14-15.
- ²⁷ Там само. – Спр. 74543-ФП. – Арк. 36.
- ²⁸ Там само. – Спр. 72204-ФП. – Арк. 1.
- ²⁹ Там само. – Спр. 72736-ФП. – Арк. 17, 18.
- ³⁰ ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 22. – Спр. 217. – Арк. 127.
- ³¹ Там само. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 141. – Арк. 12.
- ³² Там само. – Оп. 2. – Спр. 271. – Арк. 2.
- ³³ Там само. – Оп. 3. – Спр. 249. – Арк. 21; ДАКО. – Ф.Р. 2225. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 130.
- ³⁴ ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 73086-ФП. – Арк. 11, 12, 46, 47, 50.
- ³⁵ Там само. – Спр. 72345-ФП. – Арк. 27.
- ³⁶ Там само. – Спр. 72222-ФП. – Арк. 1-14, 40, 61.
- ³⁷ Там само. – Спр. 69988-ФП. – Арк. 13.
- ³⁸ Там само. – Спр. 68672-ФП. – Арк. 25, 26.
- ³⁹ Там само. – Спр. 68035-ФП. – Арк. 19, 20.
- ⁴⁰ ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 154. – Арк. 2.
- ⁴¹ ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 71889-ФП. – Арк. 19.
- ⁴² Там само. – Спр. 72251-ФП. – Арк. 314.
- ⁴³ Там само. – Спр. 71876-ФП. – Арк. 158, 159.
- ⁴⁴ Там само. – Спр. 73523-ФП. – Арк. 147.
- ⁴⁵ ДАКО. – Ф.Р. 4758. – Оп. 2. – Спр. 45. – Арк. 8, 23-24.
- ⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 387. – Арк. 14.
- ⁴⁷ ДАКО. – Ф.Р. 4758. – Оп. 2. – Спр. 13. – Арк. 41.
- ⁴⁸ ЦДАГО України. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 272. – Арк. 15, 16.
- ⁴⁹ Грицак Я. Нарис з історії України. Формування модерної української нації 19 – 20 ст. К., 1996. – С. 241.
- ⁵⁰ ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 121. – Арк. 10.
- ⁵¹ Альтман И.А. Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР: Учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений /Под ред. проф. А.Г. Асмолова. – М., 2002. – С. 272.